

УДК 329.11

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В ЛАТВІЇ В 1985–1991 РР.

Костянтин Пальшков

*Одеський державний університет внутрішніх справ,
кафедра філософії та соціально-гуманітарних дисциплін
вул. Успенська, 1, 65014, м. Одеса, Україна*

У статті розглядаються суспільно-політичні перетворення в Латвії в 1985–1991 рр. Цей час став періодом громадсько-політичного відродження та можливостей для здійснення ліберальних реформ. Крім заснування загальнонаціонального демократичного руху, у Латвії також утворювалися політичні об'єднання прорадянського штибу. Нові суспільно-політичні умови та здатність до самоорганізації дозволили латвійцям ефективно протистояти радянській владі на шляху до відновлення незалежності.

Ключові слова: Перебудова, незалежність, Народний фронт Латвії, Інтерфронт, партія.

Лібералізація суспільно-політичних відносин, розпочата в СРСР у другій половині 1980-х рр., сприяла національно-патріотичному відродженню серед народів, що населяли Радянський Союз. Найбільше піднесення від реформ відчувалося в Прибалтиці, важкою спадщиною радянського періоду для якої стало надмірне збільшення складу титульного населення Естонії, Латвії та Литви за рахунок масового переселення росіян і російськомовних громадян. Найбільше постраждала Латвія, де кількість вихідців з інших радянських республік сягала половини від населення республіки. Таке співвідношення містило в собі чималі ризики для організації єдиного національно-визвольного руху. Однак здатність до самоорганізації та єднання національних кіл стала запорукою успішної боротьби за відновлення латиської державності.

Мета статті полягає у визначенні особливостей процесу структуризації суспільно-політичного середовища в Латвії у 1985–1991 рр.

Оголошення гласності в якості домінуючої ідеї тектонічних суспільно-політичних змін на союзному та республіканському рівнях, починаючи з 1985 р., відкрило неприпустимі до цього часу можливості реалізації самостійницьких настроїв реформістськи налаштованими колами латвійського суспільства.

Оскільки Перебудова мала певні стадії, розгортання громадсько-політичних перетворень на республіканських рівнях також мало поступовий розвиток. Виключенням не стала й Латвійська РСР, де оформленню претензій на незалежність передувала низка громадських ініціатив в межах республіки.

Самоорганізація латвійців у діяльні об'єднання бере свій початок від 10 липня 1986 р., коли було створено першу відкриту антирадянську групу – групу по правах людини Хельсінкі-86, якою було започатковано низку демонстрацій із нагод дня депортації – 14 червня 1941 р., дати підписання пакту Молотова-Ріббентропа – 23 серпня 1939 р. і 18 листопада – дня проголошення в 1918 р. незалежності Латвійської Республіки [7, с. 9].

Подібно до естонської практики, протестну громадсько-політичну активність латвійського суспільства було реалізовано в межах антиурядових екологічних ініціатив. Наприклад, 1986 р. відбулися виступи проти будівництва греблі ГЕС на річці Даугава та побудови системи метрополітену в Ризі [5]. Діяльність численних підприємств союзного підпорядкування давала приводи для критики центральних органів влади. Ефект від різного роду екологічних акцій значно посилювався на сторінках друкованих ЗМІ.

На початку 1987 р. було засновано Клуб захисту середовища. Його діяльність і організовані заходи були спрямовані проти створення звалищ для небезпечних хімічних відходів і забруднення Балтійського моря [4].

Окрім надання широкого розголосу екологічним проблемам, великий протестний потенціал було накопичено на рівні етнічної й історичної ідентичності. Як пише М. Устинова, велике значення мала історична спадщина у вигляді символів. Так, рух за відновлення й реабілітацію прапорів, гімнів та інших символів незалежної республіки 1920–30-х рр. викликав широке обговорення в кожній сім'ї. Масовими стали й дискусії навколо елементів народної та професійної культури. Наприклад, елемент латиського народного орнаменту аусеклітіс перетворився на один із символів руху за національне відродження. Аусеклітіс використовувався для виготовлення нагрудних значків, за якими можна було визначити етнополітичну орієнтацію їхніх носіїв. Крім того, аусеклітіс використовувався як лого на документах, у наглядній агітації, на в'язаному одязі. Використовуючись таким чином, аусеклітіс мав значення мобілізуючого символу [7, с. 8–9].

Нове дихання в той час отримало культурне середовище. Як пише В. Ноллендорфс, із підпілля вийшла заборонена до того рок-музика. Пісня популярної на той час рок-групи Ліви «Рідна мова» (переклад із молдавського оригіналу) перемогла в популярному опитуванні Мікрофонс-86. Самі рок-концерти й собі нерідко закінчувалися спонтанними протестами молоді.

Документальна кінострічка Ю. Поднієка під назвою «Чи легко бути молодим?» 1986 р. отримала популярність не лише в Латвії, а й в усьому СРСР і закордоном. У фільмі було відкрито продемонстровано накопичену в молоді неприязнь до життя в лицемірному суспільстві. У такій ситуації молодь відчувала себе відторгнутою. Стрічка торкалася тем, про які раніше не можна було навіть думати. Зокрема, йшлося про війну в Афганістані, де гинули також військові з Латвії.

В. Ноллендорфс також відзначає ініціативу молодих лютеранських священників, які утворили несанкціоновану на той час організацію «Відродження та відновлення», що боролася за розширення прав віруючих і вивільнення релігії з-під обмежень. За короткий час організація перетворилася на центр громадянської непокори [4].

Ще однією платформою для інституціоналізації реформістських настроїв став дискурс про реалізацію в межах економік балтійських республік ідеї госпрозрахунку, тим більше, що для впровадження відповідних механізмів у Латвії на рівні з іншою Прибалтикою склалося сприятливе підґрунтя. Прибалтійські республіки й раніше якісно вирізнялися на тлі інших частин СРСР, приваблюючи дефіцитними товарами.

Якщо спочатку в суспільно-політичній полеміці переважала екологічна, економічна, історична, національно-патріотична риторика, то згодом громадський дискурс загострювався та ставав більш організованим. Так, 1987 р. групою по правах людини Хельсінкі-86 був організований несанкціонований захід на захист пам'ятника Свободи в Ризі в пам'ять про жертв масових депортацій 1941 р. Символізм цієї акції важко применшити, адже суспільство вперше зважилося вшанувати пам'ять депортованих. Також були згадані й інші злочини радянської влади. Незважаючи на те, що заклик пролунав лише на зарубіжному радіо, він привернув увагу великої кількості людей. Сам пам'ятник Свободи, що мав недвозначну символіку, також уперше став місцем публічної демонстрації. Народ виявився здатним перейти межу дозволеного. Діяльність Хельсінкі-86 владою було визнано як націоналістичну й антирадянську. Учасників організації переслідували, арештовували, а декого з ватажків змусили виїхати з республіки. Але Хельсінкі-86 надихнула національний рух Латвії на продовження боротьби [4].

Різного роду об'єднання згодом стали рушійною силою Народного фронту Латвії (далі – НФЛ), заснованого в жовтні 1988 р. й очоленого Д. Івансом [5]. Згадуючи становлення цього руху, О. Вовк напише: «Як відомо, НФЛ задумувався в якості необхідної громад-

ської ініціативи, на підтримку КПРС, яка до того часу вже третій рік знемагала в боротьбі із <...> собою» [6, с. 100]. Але згодом НФЛ виступив головним опонентом комуністичної влади. Рух став в авангарді серед усіх організацій національно-патріотичного характеру. Кількість його членів і прихильників стрімко зростала. Широка підтримка в суспільстві дозволила створити розгалужену мережу регіональних осередків і навіть мати власні ЗМІ, які сприяли формуванню в обліку НФЛ ознак повсюдності. Та все ж головним фактором успіху в організації НФЛ, як і інших національно-патріотичних організацій і рухів, стала ментальна готовність латишів приєднатися до змін, ставши частиною історії.

Відзначаючи високу самоорганізацію латиської спільноти, доречно буде навести міркування М. Устиної щодо витоків такої важливої для нації якості. Запорукою розвитку відповідних якостей на індивідуальному рівні дослідник вважає ранній (уже в XIII ст.) відхід латишів від історичного підґрунтя територіальної організації у вигляді сільської общини. Отже, самоорганізація латвійців «могла бути в значному ступені самоорганізацією індивідів у межах добровільних, «вторинних» суспільств, сформованих на засадах спільності інтересів, а не «природних» традиціоналістських суспільств, якими є селянські общини». Така самоорганізація передбачає відносно високий рівень розвитку особистості із певним мінімумом культури. Відносно раннє розповсюдження грамотності серед широких прошарків латиського суспільства, викликане домінуючою релігією – лютеранством, забезпечило зазначений мінімум культури. Лютеранство вимагало знання Біблії та її самостійного читання. Грамотність дозволила опанувати знання, що забезпечило «формування індивідуальних і групових інтересів і традицій самоорганізації залежно від таких інтересів» [7, с. 4].

Як зауважує С. Кінка, на відміну від подібних рухів у Росії та деяких інших радянських республіках, де вони лишилися гравцями регіонального рівня, народні фронти в Прибалтиці стали мононаціональними об'єднаннями, гуртуючи титульну націю та частину російськомовної інтелігенції [3, с. 272].

За схожим з іншими республіками Балтії сценарієм відбувалося й становлення НФЛ. Якщо ортодоксальною промосковською номенклатурою утворення НФЛ було сприйнято критично, що супроводжувалося відповідними звинуваченнями, то реформістськи налаштовані еліти позитивно оцінили появу фронту. Республіканська партійна верхівка відверто підтримала таку ініціативу, сприяючи набору НФЛ політичної ваги. Зростання внутрішньопартійних протиріч згодом призвело до розколу республіканського осередку Комуністичної партії. Якщо вірна Москві номенклатура продовжувала лишатися в лавах партії, реформістськи налаштовані комуністи почали виходити з неї, вступаючи до альтернативних утворень.

Унаслідок популяризації та політизації НФЛ усе більше уваги приділялося його діям і деклараціям. НФЛ було гостро підняте мовне та міграційне питання – одні з найбільш гострих тем для латишів. Вимога про надання латиській мові статусу державної посіла одне з провідних місць у діяльності НФЛ, викликаючи солідарність і в партійних колах.

Не меншу зацікавленість викликала й міграційна проблема, детермінована наявністю великої кількості російськомовного населення. Так, 1989 р. частка латишів в етнічному складі республіки становила лише 52% – найменший показник серед іншої Прибалтики [1, с. 300].

Варто привернути увагу до реакції республіканської влади на громадську активність латвійців часів Перебудови. Розділяючи національно-патріотичне відродження, що захопило республіку, номенклатура навіть підіграла співвітчизникам. Наприклад, 15 квітня 1988 р. радянським урядом Латвії було дозволено офіційно відмічати свято Ліго – найбільш грандіозний день у році, святкування якого раніше було заборонене та загрожувало переслідуваннями [5]. Восени цього ж року Верховною Радою ЛСРСР було дозволено використання культурно-історичної символіки [4].

Вирішальний крок, як пише В. Ноллендорфс, було зроблено творчою й інтелектуальною елітою, яка обережно реагувала на народні демонстрації, але рішуче приєдналася до національного руху. Довгий час члени різних творчих об'єднань, багато з яких були комуністами, балансували у своїх творах на лезі ножа. Діячі культури намагалися врівноважити ідеологічні вимоги, обмеження та матеріальні дивіденди від партії зі своїми національно-патріотичними переконаннями та потребою у творчій незалежності. Такий незручний компроміс із особистою цілісністю розуміли не всі. Але після проведення розширеного пленуму Союзу письменників Латвії в червні 1988 р. було порвано з ідеологічним комуністичним керівництвом і розпочато дебати щодо життєво важливих для латишів питань, а також про відновлення історичної справедливості [4].

Через розгортання реформістських настроїв широкими масами латвійців було підняте питання законності радянської влади в республіці. Зокрема, подібно до аналогічних рухів у Литві й Естонії, серед цілей НФЛ було отримання визнання факту окупації Латвії СРСР. І хоча партійними структурами засуджувалися різного роду «антирадянські» ініціативи, владні органи утримувалися від притягнення до відповідальності організаторів та учасників будь-яких заходів і акцій.

Серед організацій періоду Перебудови були й більш радикальні за НФЛ, які від початку свого заснування вели боротьбу за відновлення незалежності Латвії, виключаючи будь-які форми діалогу з радянською владою. Зокрема, слід згадати про Латвійський національний рух за незалежність, заснований 1988 р. Цим рухом та іншими радикальними об'єднаннями було організовано реєстрацію громадян Латвії. При цьому таку можливість отримували лише громадяни міжвоєнного періоду та їхні нащадки. Російськомовне населення було позбавлене можливості звертатися за отриманням латвійського громадянства, що давало приводи для невдоволення етнічним росіянам і російськомовним представникам інших національностей. Автор припускає наявність об'єктивних підстав для такого непорозуміння, адже російськомовній спільноті було важко досягнути значущість відновлення самостійності для латвійців, для яких це було питанням відновлення історичної справедливості.

Відповідно російськомовної громади стало утворення в січні 1989 р. Інтернаціонального фронту трудящих (Інтерфронт). Заснування альтернативної НФЛ політичної сили було широко підтримане прорадянськи налаштованими громадськими та виробничими колективами, зокрема ветеранськими організаціями та підприємствами союзного підпорядкування. Самостійницькі настрої корінного населення в російськомовних колах сприймалися як загроза їхньому положенню та правам у республіці. Прихильники Інтерфронту були готові розглядати лише можливість реформування окремих сфер в організації СРСР, категорично відкидаючи будь-які самостійницькі тенденції в республіці. Зокрема, послідовники радянського шляху розвитку Латвії виступали проти розгортання дискусії навколо мовного та міграційного питань.

Крім утворення Інтерфронту, який виступав у якості лідера серед прорадянськи орієнтованих організацій, росіянами та російськомовними громадянами було створено також низку інших об'єднань, як-от Латвійський комітет прав людини, Російська община Латвії, Товариство росіян у Латвії, Латвійська асоціація підтримки шкіл із російською мовою навчання, Латвійська асоціація викладачів російської мови, Фонд Олександра Меня, Латвійське товариство Пушкіна, Економічна асоціація російських громадян Латвії, Асоціація політично репресованих осіб тощо. Але названі організації, включаючи Інтерфронт, фактично не впливали на формування порядку денного доби Перебудови, адже істотно поступалися латвійцям у самоорганізації та були політично дезорієнтовані [7, с. 11].

До початку 1989 р. форми позиціонування НФЛ суттєво змінилися, набуваючи все більш конфронтаційного забарвлення. Якщо на початку заснування НФЛ відіграв роль громадської платформи на підтримку Перебудови, номінально поділяючи марксистсько-ленінський шлях поступу, то тепер прихильники руху зайняли жорсткі позиції у вимогах щодо розширення автономності в питаннях, що стосуються республіки. Прогресували у своїх намірах і «побратими» НФЛ в Естонії та Литві. Широко відомим спільно організованим заходом стало проведення в серпні 1989 р. акції «Балтійський шлях», коли громадяни трьох республік утворили живий ланцюг, з'єднавши Таллінн, Ригу та Вільнюс.

Структуризації партійного поля Латвії сприяло проведення 1989 р. перших відносно вільних виборів до Верховної Ради СРСР. Окрім комуністів, право висувати своїх кандидатів отримали НФЛ та Інтерфронт. У ході передвиборчої кампанії комуністи та їх опоненти отримали можливість змагатися, використовуючи політичні програми та декларації, що було вперше за часів радянської історії Латвії.

За результатами виборів більшість голосів отримали лояльні до НФЛ комуністи. Наслідком цього стала стрімка втрата політичного впливу республіканським осередком партії. Така тенденція викликала зміни й у ставленні до членства в партії, яке тепер не давало таких дивідендів, як раніше. Якщо ж говорити про комуністів, що поділяли суспільні настрої та бажали приєднатися до хвилі демократичних змін, то членство в партії вже грало проти них. Тому з 1989 р. процес виходу з партії став масовим. Не менш стрімко відбувалося й утворення нових громадських і партійних об'єднань. Очевидно, важливим фактором у формуванні партійно-політичного поля Латвії став наявний досвід партійного будівництва. Слід згадати, що навіть за порівняно невеликий час незалежності Латвії в дорадянський період латиші встигли розбудувати власну партійну систему, зробивши партії впливовими суб'єктами суспільно-політичного життя.

Знаковою подією для продовження оформлення партійного поля стало проведення в травні 1990 р. виборів до Верховної Ради Латвійської Республіки. Упевнену перемогу здобув НФЛ, отримавши 2/3 голосів у новоствореному парламенті. Цього ж місяця було прийнято декларацію про відновлення незалежності та закон про незаконність радянської окупації й часткове відновлення незалежності [5].

Після довгої низки суспільно-політичних перетворень і внаслідок загострення відносин із союзним центром боротьба за незалежність продовжилася на вулицях Риги. Із січня 1991 р. майбутнє латишів вирішувалось у зіткненнях національно-патріотичних сил із силовими формуваннями союзного підпорядкування. Так, 13 січня 500 тисяч людей вийшло на демонстрацію в Ризі проти радянських спецслужб, що напали на литовські заклади влади. Навколо важливих будівель зводилися барикади з метою захисту законодавчих органів. Двадцятого січня у зіткненнях зі спецзагоном МВС у Ризі загинули декілька громадян.

Згодом провал ініціативи з боку Державного комітету з надзвичайного стану остаточно делегітимізував радянську владу в республіках. Після цього Верховною Радою Латвії було прийнято конституційний закон, яким Латвію проголошено незалежною демократичною республікою. Разом із проголошенням незалежності латвійцями було вшановано національну спадщину шляхом символічного відновлення Конституції 1922 р., яка діє до сьогодні. Подібного кроку не було зроблено жодною з країн пострадянського простору.

Із досягненням мети у вигляді незалежності популярність НФЛ почала поступово зменшуватися. Розрив союзних господарських зв'язків болісно відобразився на стані національної економіки. Ситуація вимагала проведення непопулярних реформ, що потребувало часу. Унаслідок вичерпання довіри населення діячі НФЛ почали залишати його лави, знаходячи місця в інших партійних утвореннях.

Список використаної літератури

1. Кінка С. Інтернаціональні рухи в країнах Балтії (1988–1991): виникнення, діяльність, історичне значення. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 2012. № 5. С. 81–88.
2. Кинка С. Интернациональные фронты стран Балтии: социально-экономические и политические аспекты образования славян и интеграционные процессы: история, современность, перспективы. Материалы VIII Международной научной конференции. Гомель: ГГТУ им. П.О. Сухого, 2013. 300 с.
3. Кінка С. Суспільно-політичні рухи в Латвії доби перебудови за матеріалами республіканської радянської преси (допарламентський етап: 1985 – початок 1989 рр.). Записки історичного факультету. 2013. Вип. 23. С. 265–287.
4. Латвия под властью Советского Союза и национал-социалистической Германии 1940–1991. Музей оккупации Латвии. URL: <https://docs.google.com/file/d/0BxtrOOxGILGHX19SSFozcFZkZ1E/edit>.
5. От племени к нации. Краткая история Латвии. URL: <http://www.li.lv/upload/files/30062015/02d2b95a4ee7d7dda67769a262902826.pdf>.
6. Симонян Р. Прибалтийские республики в контексте распада СССР. Общественные науки и современность. 2014. № 3. С. 98–109.
7. Устинова М. Гражданское общество в Латвийской Республике (1980-е гг. – начало XXI в.). Исследования по прикладной и неотложной этнологии. Москва, 2003. № 166. С. 1–26.

SOCIO-POLITICAL TRANSFORMATIONS IN LATVIA IN THE 1985-1991S**Kostiantyn Palshkov**

*Odessa State University of Internal Affairs,
Department of Philosophy and Social and Humanitarian disciplines
Uspenska str., 1, 65014, Odesa, Ukraine*

The article deals with socio-political transformations in Latvia in the 1985–1991s. That time has become a period of common-political rebirth and opened the possibilities for liberal reforms. In addition to the establishment of a nationwide democratic motion, political unions of the pro-Soviet view were also formed in Latvia. New socio-political conditions and the ability to self-organize allowed the Latvians to effectively oppose the Soviet government on the way to the restoration of independence.

Key words: Perestroika, independence, National Front of Latvia, Interfront, party.